

MUHAMMED BAYRAM EL-HÂMİS'İN “MÛLÂHAZÂT
SİYÂSİYYE ANİ'T-TANZİMÂTİ'L-LÂZİME Lİ'D-DEVLETİ'L-
ALİYYE” ADLI LÂYİHASI

Ayhan Ceylan*

The Layiha called “Mulihazat Siyasiye an at-Tanzimât al-Lazima
li ad-Dawlati'l-Aliyye” by Muhammad Bayram al-Khamis

*Tunus ve Tunuslular üzerine çalışmalarıyla Türk
tarihçiliğinde mümtâz bir yer edinmiş olan merhum
Prof. Dr. Atilla Çetin'in anısına ithâfen*

ÖZ

Tunus ulemâsından Muhammed Bayram el-Hâmîs Tunus'taki siyasî şartların etkisiyle 1880-1884 yılları arasında yaklaşık 4,5 yıl İstanbul'da ikamet etmiştir. Bu ikâmet esnasında II. Abdülhamîd'in görüşlerini sorması üzerine Tunuslu ıslâhatçı âlim “Mülâhazât Siyâsiyye ani't-Tanzimâti'l-Lâzime li'd-Devleti'l-Aliyye” adlı bir lâyiha hazırlayıp padişaha arz etmiştir. Yazılış tarihi 11 Rebiülevvel 1298/11 Şubat 1881 olarak verilmektedir. Muhtevasında yer alan fikirler sebebiyle saray çevresindeki bazı kesimlerin tepkisini çeken lâyiha Muhammed Bayram'ın 1884 yılında yerleştiği Mısır'da 1898 yılında Arapça olarak risâle şeklinde yayınlanmış ve Osmanlı Türkçesi'ne çevrilmiştir. Bâbîâli'nin Mısır Hidiviyyeti'nden telebi sonrası Mısır'da risâle şeklinde yayınlanmasından 1 ay sonra Mülâhazât-ı Siyâsiyye'nin Osmanlı topraklarına girişi yasaklanmış ve yayınlanan nüshaların toplattırılmasına karar verilmiştir. Lâyihanın; mukaddime, maksad ve hâtime bölümlerinden oluştuğu görülmektedir. Makalede muhtevası verilen Muhammed Bayram'ın Mülâhazât-ı Siyâsiyye'deki düşüncelerinin kaynağının Hayreddin Paşa'ya ait olduğu ve 30 Temmuz 1880 tarihli lâyihası ile ayrıntılar dışında neredeyse tamamen örtüştüğü tespit edilmiş olup, esasen Hayreddin Paşa'ya ait olan lâyihadaki düşüncelerin değerlendirmesinin Hayreddin Paşa ile ilgili bir çalışmada ele alınmasının daha doğru olacağı sonucuna ulaşılmıştır.

* Prof. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Tarihi Anabilim Dalı.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Bayram el-Hâmis, Mülâhazât Siyâsiyye ani't-Tanzimâti'l-Lâzime li'd-Devleti'l-Aliyye, Kanun-i Esâsi, Lâyihâ, Tunuslu ıslâhatçılar.

ABSTRACT

Muhammad Bayram, a scholar from Tunisian Ulama, due to some cyclical politic conditions lived in İstanbul for almost four and a half years between the years of 1880-1884. In this process, upon Sultan Abdulhamid II's curiosity about his thoughts, Muhammad Bayram wrote his work (lâyihâ) and submit it to the Sultan. The date of the writing is 11 Rabi-ul Awwal 1298/11 February 1881. The lâyiha which due to its contents got reactions from some parties close to the palace was published in Arabic in Egypt to where Muhammed Bayram had moved in 1884 and then translated to Ottoman Turkish. Just a month later of its publishment, upon the request of Ottoman Government from the Khedivate of Egypt, the entry of the lâyiha into the territory of Ottoman Empire was banned, and the lâyiha was pulled off the shelves. The lâyiha consists of three main sections: introduction, purpose and conclusion. Since the ideas in the report are almost a hundred percent the same with Khairuddin Pasha's lâyiha (except some small details), we believe it would be better to discuss the ideas in a separate work which is related to Khairuddin Pasha.

Keywords: Muhammad Bayram al-Khamis, Mulahazat Siyasiyye an at-Tanzimât al-Lazima li ad-Dawlati'l-Aliyye, Kanun-i Esâsi, Tunisian Reformists, Lâyihâ.

...

Giriş

Osmanlı vilâyeti olmayı sürdürdüğü XIX. asrın ikinci yarısında Tunus'ta devlet adamları ve ulemadan oluşan ıslâhat taraftarı seçkin bir zümre ortaya çıkmıştı. Islâhatçılar, iletişim halinde buldukları İstanbul'da meydana gelen yenilikleri takip etmiş, bir kısmı İstanbul'u ziyaretleri esnasında yapılan ıslâhâtları bizzat görmüşlerdi. Bunlar içerisinde Hayreddin Paşa ve V. Muhammed Bayram Tunus'taki siyasî şartların zorlamasıyla İstanbul'a gelerek ikâmet etmiş, bu arada Hayreddin Paşa sadrazamlık yapmış ve her iki ıslâhatçı düşüncelerini lâyihalarla padişaha sunmuştur. İstanbul'da ikâmeti esnasında II. Abdülhamit'in görüşlerini sorması üzerine Tunuslu ıslâhatçı âlim V. Muhammed Bayram tarafından "Mülâhazât Siyâsiyye ani't-Tanzimâti'l-Lâzime li'd-Devleti'l-Aliyye" adlı bir lâyiha hazırlanıp padişaha arzedilmiştir. Bu makale, padişaha takdimi sonrasında Mısır'da risale şeklinde basılan bu lâyihanın muhtevâsını ortaya koyarken, Osmanlı arşiv belgeleri ışığında V. Muhammed Bayram hakkında da yeni bilgiler sunmaktadır.

I- Muhammed Bayram el-Hâmis'in Hayatı

Muhammed Bayram el-Hâmis ya da Türkçe karşılığıyla V. Muhammed Bayram 1256/1840 yılında ilim ve asâletiyle tanınan "Bayram Ailesi"ne mensup olarak Tunus'ta doğmuştur. Bu ailenin reisi 1574 yılında Sinan Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunda

askerî bir birliğin başında bulunarak fetih amacıyla Tunus'a gitmiştir. Halkulvadi bölgesinin komutanı ve Bahriye Veziri olan dedesi Muhammed Hoca, Muhammed Bayram'ı askerî ve siyasî alana yönlendirmek istemişse de ailesinin temayüz ettiği yolda yürüterek kendisine ilimle meşgul olmayı sevdiiren Hanefî Şeyhülislamı amcası Bayram er-Râbi'in (IV. Bayram) işaretine ve tavsiyelerine uyarak ilim yolunu tercih etmiştir¹.

Zeytun Camii'nin döneminde meşhur ulemâsı arasında yer alan; Ahmed Bayram, Muhammed b. Hoca, Muhammed Muaviye, Tahir ibn Aşûr, Şâzelî b. Salih, Muhammed Şâhid, Ali el-Afif ve Mahmud Kabado'dan ders almıştır. Tunus ilim ve edebiyat çevrelerinde 19. yüzyılda mevcut bir geleneğe göre bu muhitteki her kişinin "künnâşe" adı verilen edebî ve ilmî açıdan makbul buldukları nazım ve nesirleri topladıkları defterler tutulmaktaydı. 17 yaşındaki Muhammed Bayram'ın ilk künnâşesi Tunus Valisi Muhammed Bey'in 1857 yılında yürürlüğe koyduğu Ahdü'l-Emân'a ilişkin emirler ve kanunlardan oluşmaktaydı. Genç yaştaki bu ilgi onun siyasî olaylara ve ıslâhata olan meyline işaret etmekteydi².

Muhammed Bayram, ilim öğrendiği Zeytun Medresesi'nde daha sonra genç yaşta müderris olarak görev yapmaya başlamıştır. Vefat eden babası zengin bir malvarlığı mirası bırakmıştı. Sosyal ve ilmî konumu sayesinde hem yönetim hem de dönemin münevverleri arasında saygın bir yer edinmiştir. Hâkim ve alışlageldik görüşlere karşı muhalif düşünceler ortaya koymaktan çekinmemiş, Vali Muhammed Bey tarafından yürürlüğe konulan ıslâhatları benimsemeyen amcası IV. Bayram, akrabaları ve ulemâdan arkadaşlarına karşı çıkmıştır. Gerek Tunus'u gerekse İslam ülkelerini ayakta tutacak iki önemli gücün "hürriyet ve şûrâ" olduğu konusunda Tunuslu Hayreddin Paşa ile hemfikir olmuştur³.

Hayreddin Paşa'nın 1873 yılında Vezir-i Ekber olmasını müteakip 1874 yılında Vakıflar Kurumu'nun yöneticiliğine getirilmiş, siyasî, idarî, içtimaî, adlî ve talimle ilgili ıslah çalışmalarına katılmıştır. Zeytun ve Sadıkiye Medreseleri'ni düzenleme ve geliştirme komisyonlarında yer almış, resmî matbaanın ve Râid Gazetesi'nin idaresiyle görevlendirilmiş ve kütüphanelerin düzenlenmesine nezaret etmiştir. Bu dönemde çeşitli konularda ilmî risâle ve gazete makaleleri yazmıştır. Sıhî sebeplerin de etkisiyle zaman zaman Fransa, İngiltere ve İtalya'ya gitmiştir. Hayreddin Paşa'nın görevden ayrılmasından sonra Tunus Beyi'nin de ısrarıyla Vezir-i Ekber Mustafa b. İsmail ile birlikte ıslâhat çalışmalarını sürdürmüştür. Ancak bu yeni yönetici ile anlaşmazlığa düşünce hacca gitmek üzere Ekim 1879'da Tunus'tan ayrılmış, yolculuk esnasında daha önce Paris'de tanıştığı Mithat Paşa ile Beyrut'ta görüşmüştür⁴.

Hac dönüşü İstanbul'a gelmiştir. Bu sırada Tunus Vezir-i Ekberi Mustafa Paşa'dan Bâbîâlî'ye gönderilen bir arzıda Muhammed Bayram'ın; "*ıfsad ehli birisi olduğu, sözlerine*

¹ Ali es-Sûlî, *ed-Din ve'd-Devle ve'l-Müctema fî Mevâkıfi ve Âsâri Muhammed Bayram el-Hâmîs*, Suriye: Dâriü't-Taliati'l-Cedide, 2003, s. 20.

² Muhammed Bayram el-Hâmîs, *Safvetü'l-İ'tibar bi-Müstevdei'l-Emsâr ve'l-Aktâr, I-VI, el-Müccelledü'l-evvel (I)*, Tahkik: Ali Şennûfî, et-Tabatü's-sâniye, Tunus: Beytü'l-Hikme, 1999, s. 5-6.

³ Sûlî, *age*, s. 21.

⁴ Muhammed Bayram, *Safvetü'l-İ'tibar*, I, s. 117 vd; Sûlî, *age*, s. 21.

itibar olunmaması ve kendisiyle ilgili müteyakkız bulunulması"⁵ istenilmiştir. Takriben 1880 yılının Ocak ayına denk gelen İstanbul'a bu ilk gelişinde Tunuslu âlim yaklaşık 1,5 yıl kalmış, o sırada Âsitâne'de bulunan Hayreddin Paşa ile samimi ilişkilerini sürdürmüştür. Tunus'un 1881 Baharı'nda Fransa tarafından işgali sonrası Avrupa'ya gitmiştir. İstanbul'a 5 ay sonraki ikinci gelişinde ailesiyle birlikte yaklaşık 3 yıla yakın bir süre ikamet etmiş, Ekim 1884'de İstanbul'dan ayrılmıştır. İkinci gelişinde, Padişah tarafından kendisine bir hâne kiralanmasına ve Maliye Hazinesi'nden ödenmek üzere aylık "1500 Kuruş" maaş tahsisine karar verilmiş⁶, bu aylık maaş Muhammed Bayram'ın İstanbul'dan ayrılış tarihine kadar yaklaşık 18 ay devam etmiştir. Muhammed Bayram, Âsitane'de bulunduğu sürede "Safvetü'l-İ'tibar bi-Müstevdei'l-Emsâr ve'l-Aktâr" adlı kitabının üç bölümünü yazmıştır⁷.

Muhammed Bayram'ın Devlet-i Aliyye'nin ihtiyaç duyduğu islâhâta yönelik olarak kaleme aldığı ve Sultan II. Abdülhamid'e takdim ettiği inceleme konusu yaptığımız "Mülâhazât Siyâsiyye ani't-Tanzimâtî'l-Lâzime li'd-Devleti'l-Aliyye" (Osmanlı Devleti'nde Gerekli Islâhâta Dâir Siyasî Düşünceler" adlı Arapça lâyihanın daha sonra Mısır'da "Mülâhazât-ı Siyâsiyye" adı altında yapılan Türkçe çevirisinin sonunda ve muhtemelen mütercimim eklediği "Tenbih" adlı kısa bölümdeki ek açıklamada; "*lâyihanın padişaha takdimi sonrasında yazarına evden çıkmamak ve kimseyle görüşmemek üzere emr-i âlî tebliğ olunduğu ve altı ay bu durumda kalarak daha sonra Mısır'a gitmesine izin verildiği*" belirtilmektedir⁸. Muhammed Bayram bu durumun da etkisiyle olsa gerek fikren, bedenen ve mâlî olarak rahat bir ortamda bulunmadığını ifade ederek 1884'de Mısır'a gitmiştir⁹. Ancak Muhammed Bayram'ın altı ay süren bu durumunu doğrudan Mülâhazât-ı Siyâsiyye'deki düşünceleriyle irtibatlandırmak zor gözükmektedir. Mülâhazât-ı Siyâsiyye'nin yazılışı 1881 yılı Şubat ayı olarak kabul edildiğinde, 1884 yılına denk gelen altı aylık bu gözetimin Lâyiha ile irtibatı ve etkisi makul gözükmemekte, hatta 1881 sonrası İstanbul'a ikinci gelişi ve 3 yıllık ikametini izaha imkan vermemektedir. Muhammed Bayram, Safvetü'l-İ'tibar'da gözetim nedenini, Avrupa'ya gittiği sırada 1882 yılında Mısır'da patlak veren Urabî İsyanı ile ilgili hakkında kendisini çekemeyenlerce çıkarılan dedikodulara bağlamaktadır¹⁰.

Öte yandan Osmanlı Arşivinde yer alan bir belgedeki bilgi Muhammed Bayram'ın Tunus'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldığı yönündedir. Hatta Tunus yerine Mısır'a gitmesi Osmanlı devlet adamları nezdinde kendisi hakkındaki olumsuz kanaati biraz daha perçinleştirmiştir¹¹. Zira Tunus Vezir-i Ekberi tarafından İstanbul'a gönderilen olumsuz

⁵ BOA, HR.TO., 381/45, 14 Safer 1297.

⁶ BOA, İ.DH., 878/70021, 25 Rebiülahir 1300.

⁷ Muhammed Bayram, *Safvetü'l-İ'tibar*, I, s. 158-159, 168.

⁸ Muhammed Bayram Hâmis, (*Tenbih*), *Mülâhazât-ı Siyâsiyye*, ç.y., Mısır 1315, s. 44-45.

⁹ Muhammed Bayram, *Safvetü'l-İ'tibar*, I, s. 6-11, 142 vd; Muhammed Bayram el-Hâmis, *Safvetü'l-İ'tibar bi-Müstevdei'l-Emsâr ve'l-Aktâr, el-müccelledü'r-râbi (IV)*, Tahkik: Ali Şennûfî, Riyâz el-Merzûkî, Abdülhafîz Mansûr, et-tabatü's-sâniye, Tunus: Beytü'l-Hikme, 1999, s. 1606-1607.

¹⁰ Muhammed Bayram, *Safvetü'l-İ'tibar*, I, s. 164-165.

¹¹ BOA, Y.A.HUS.,180/118, 24 Rebiülevvel 1302. Aynı yöndeki bilgi için bkz. Muhammed Bayram, *Safvetü'l-İ'tibar*, I, s. 58.

görüş ve padişaha sunduğu ıslâhat lâyihasındaki düşüncelerinin 'padişahın hukukuna aykırılık' oluşturduğu yönündeki kanaat saray çevresindeki devlet adamlarının bir kısmında Muhammed Bayram'ın "tasavvurât-ı muzırraya" sahip bir kimse olarak görülmesine yol açmıştır. Bu yüzden kendisine karşı İstanbul'dan ayrılması sonrası da müteyakkız olunmuş, Mısır'da bir gazete çıkaracağı haberi alındığında gazetenin muzır tesir ve sonuçları olabileceği ihtimaline binâen yasaklanması dâhil gerekli tedbirlerin alınması Bâbîâli tarafından Mısır Hidiviyetinden istenmiştir¹². Daha da önemlisi Mülâhazât-ı Siyâsiyye'nin Mısır'da 1898 yılında bir risâle şeklinde yayınlanmasından 1 ay sonra Osmanlı topraklarına girişi yasaklanmış ve yayınlanan nüshaların toplattırılmasına karar verilmiştir¹³.

Tunuslu âlim ıslâhatla ilgili çabalarını yargı, eğitim ve gazetecilik başta olmak üzere Mısır'da da sürdürmüştür; Ezher'de eğitim ve yargı kurumlarını geliştirmek, İlam Gazetesi'ni kurmak, önemli kitapların basımına yönelik matbaa oluşturmak yanı sıra sömürgeciliğe karşı da siyasî çabalarda bulunmuştur. "Safvetü'l-İ'tibar'ın kalan iki bölümünü Mısır'da yazmış ve ilk dört bölümünü bastırılmıştır. 1889 yılında Mısır'da vefat etmiş ve İmam Şafii türbesi yakınına defnedilmiştir¹⁴.

II- Eserleri

Muhammed Bayram'ın en önemli eseri Safvetü'l-İ'tibar bi-Müstevdei'l-Emsâr ve'l-Aktâr adlı kitaptır. Bilgi, gözlem ve tecrübeleri ışığında Tunus ve Osmanlı Devleti başta olmak üzere İslam coğrafyası ile onun dışındaki pek çok ülkeyi ele aldığı tarih ve siyasî coğrafya yoğunluklu Safvetü'l-İ'tibar'da, siyasî, idarî, hukukî ve eğitimle ilgili alanlarda şahsî görüşlerini de dile getirmiştir. Müellifin diğer eserleri çeşitli vesilelerle kaleme aldığı risâle, lâyiha, rapor ve gazete yazılarından oluşmaktadır. Risâleleri ve lâyihalarının belli başlıları arasında: "Tuhfetü'l-Havas fi Halli Saydi Bunduği'r-Rasas", "Mülâhazât Siyâsiyye ani't-Tanzimâti'l-Lâzime li'd-Devleti'l-Aliyye", "et-Tahkîk fi Meseleti'r-Rakîk, Risâle fi'l-İctihâd ve't-Taklîd", "Fetâvâ bi Vücûbi'l-Kıyâm bi Vâcibi'l-Müsâade li'd-Devleti'l-Aliyye" ve "Tahrîr fi İslâhi'l-Evkâf bi Mısır" sayılabilir. Osmanlı Devleti'nin Tunus üzerindeki hak ve irtibatını anlatan "Tahrîr fi Beyâni Hukukî'd-Devleti'l-Aliyye alâ Bilâdi't-Tunisiyye" ise rapor şeklinde yazılmıştır. Mısır'da İlam Gazetesi'ni çıkarmakla kalmamış çeşitli konulara ilişkin yazılar da kaleme almıştır¹⁵.

III- Bir Lâyiha Olarak "Mülâhazât Siyâsiyye ani't-Tanzimâti'l-Lâzime li-d-Devleti'l-Aliyye" ve Basımı

Mülâhazât Siyâsiyye ani't-Tanzimâti'l-Lâzime li'd-Devleti'l-Aliyye, Sultan II. Abdülhamid'e lâyiha tarzında sunulmuştur. Bu lâyiha, Osmanlı diplomatik (belge) dilinde, "rapor" ve "taslak" olmak üzere iki türü bulunan lâyihaların, rapor şeklinde düzenlenenler

¹² BOA, Y.A.HUS.,180/118; BOA, Y.A.HUS.,180/79, 14 Rebiülevvel 1302.

¹³ BOA, İ.MTZ.(05), 30/1677, 3 Ramazan 1315; BOA, MF.MKT., 384/56, 7 Ramazan 1315.

¹⁴ Sûlî, *age*, s. 21-22; Atilla Çetin, "Muhammed Bayram", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 30, İstanbul 2005, s. 508-509.

¹⁵ Sûlî, *age*, s. 33-49; Munsif b. Abdülcelil-Kemal Ümran, *Muhammed Bayram el-Hâmîs Bibliyografya Tahliyye maa Selase Resâil Nâdire*, Tunis: Beytü'l-Hikme, 1989, s. 15 vd.

grubu içinde yer alıp her hangi bir konuda yapılacak ıslâhata yönelik bir kurum veya kişi tarafından hazırlanan ve ilgili makama sunulan “ıslâhat lâyihası” niteliğindedir¹⁶. Gerçekten Muhammed Bayram; “...devletle memâlik-i mahrûsenin dûçar olduğu ahvâle bir çâre-i telâfi olmak üzere ittihâzı lâzım gelen meslek-i siyâsete dâir efkârının istifârı...” üzerine¹⁷ düşüncelerini yazılı olarak padişaha sunduğunu belirtmektedir.

Padişaha lâyiha olarak sunulmuş olan orijinal metne Başbakanlık Osmanlı Arşivinde ulaşamadık. Yararlandığımız Arapça metin ile çevirisinde yazılış tarihi 11 Rebiülevvel 1298/11 Şubat 1881 olarak verilmektedir¹⁸. Bununla birlikte bu tarihin padişaha sunulan lâyihanın aslının yazılış tarihi olmasında tereddüt bulunmaktadır. Zira Arapça metin ile çevirisinde yer almakla birlikte lâyihanın aslında olmayıp sonradan yazıldığı anlaşılan başlangıç kısmında, Muhammed Bayram, padişaha sunduğu yazılı lâyihanın bazı kesimlerin tepkisini çektiğini belirtmektedir. Bu açıklama ancak lâyihanın yazılıp sunulması sonrasında yapılabilir. Dolayısıyla lâyihanın yazım tarihi olarak verilen 11 Şubat 1881 lâyihanın aslının yazılış tarihi olabileceği gibi, başlangıç kısmının da eklendiği sonraki hâlinin yazım tarihi de olabilir. Ancak eklenen bölümü içeren nihât tarih de olsa bu tarihin lâyihanın aslının yazıldığı tarihten çok uzak olmadığı sonucuna varılabilir. Lâyiha bu ekli başlangıç bölümüyle birlikte müstakil olarak basıldığı sonraki dönemde Arapça literatürde artık “risâle” olarak ifade edilmektedir. Ancak bu, metnin aslının lâyiha olarak yazıldığı gerçeğini değiştirmeyecektir.

Fethî el-Kâsimî Muhammed Bayram’ın hayatını ve fikirlerini ele aldığı çalışmasının farklı yerlerinde Mülâhazât Siyâsiyye ani’t-Tanzimâti’l-Lâzime li’d-Devleti’l-Aliyye’nin basımına değinmektedir. Kâsimî, risâlenin iki baskı yaptığını; ilk baskının 1303/1885 yılında Mısır’da Matbaatü’l-İ’lamiyye’de, ikinci baskının 1316/1898 yılında Mısır’da Matbaatü’l-Muktedaf’da gerçekleştiğini belirtmektedir. Kâsimî ayrıca, Yusuf İlyas Serkîs’in “Mu’cemü’l-Matbûati’l-Arabiyye” adlı 1928 tarihli çalışmasına atıfla risâlenin Mısır’da tarihsiz ve 48 sayfa olarak basıldığı bilgisini yorumsuz bir şekilde aktarmakta ve risâlenin kapak sûretine yer vermektedir. Kapakta yer verilen bilgilerden hareketle, Mülâhazât Siyâsiyye ani’t-Tanzimâti’l-Lâzime li’d-Devleti’l-Aliyye’nin şerî ahkâm gözetilerek Merhûm es-Seyyid Muhammed Bayram el-Hâmis tarafından Sultan Abdülhamid’e takdim edildiği, Türkçe, Fransızca ve İngilizce’ye tercüme edildiği ve 1898 yılında Mısır’da Matbaatü’l-Muktedaf’da basıldığı anlaşılmaktadır¹⁹.

Aslı Arapça bu risâlenin kapakta belirtilen Osmanlı Türkçesi’ne çevirisi “Mülâhazât-ı Siyâsiyye” adıyla 5 Şevval 1315/27 Şubat 1898’de yapılmıştır. Türkçe çevirisinin bitimin-

¹⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, 2. Baskı, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1998, s. 335. Osmanlı diplomatiğinde, rapor ve taslak olmak üzere iki türü bulunan lâyihaların, rapor şeklinde düzenlenenleri; ıslâhat lâyihaları, teftiş veya memuriyet sonrası sunulan lâyihalar, herhangi bir konuda görüş bildiren lâyihalar ve esbâb-ı mûcibe lâyihaları şeklinde gruplandırılmışlardır. Taslak cinsindeki lâyihalar ise, kanunnâme, nizamnâme lâyihaları ile talimatnâme, mukavelenâme ve şartnâme lâyihaları olarak tasnif edilmişlerdir (Kütükoğlu, s.335-339).

¹⁷ Munsif b. Abdülcemil-Kemal Ümran, *age*, s. 287.

¹⁸ Munsif b. Abdülcemil-Kemal Ümran, *age*, s. 287.

¹⁹ Fethî Kâsimî, *eş-Şeyh Muhammed Bayram el-Hâmis Hayatuhu ve Fikruhu’l-İslâhî*, Tunis: Beytül-Hikme, 1990, s. 172, 176, 178.

den sonra muhtemelen mütercimim eklediği “Tenbih” adlı kısa açıklamaya da yer verilen ve mütercimi belirtilmeyen çeviri h.1315/1898’de Kahire’de Kanun-i Esâsî Matbaası’nda basılmış olup 45 sayfadan oluşmaktadır²⁰.

Ali Şennûfi, tahkikini yaptığı Safvetü’l-İ’tibar’da bir kaynak vermeksizin Sultan Abdülhamid’e sunulan islâhatla ilgili lâyiha’nın Mısır’da Matbaatü’l-İ’lam’da tarihsiz ve 48 sayfa olarak basıldığına yer vermektedir²¹. Ali es-Sûlî, Muhammed Bayram ile ilgili çalışmasında risâlenin baskısıyla ilgili Şennûfi’nin verdiği bilgiyi zikrettikten sonra, muhtevasını ele aldığı bölümde herhangi bir kaynağa işaret etmeksizin, risâlenin, tarih, basım yeri ve sayfa sayısı belirtilmeksizin ilk defa 1898’de yayımlandığını belirtir. Kaynakçasında ise, risâlenin 1898 yılında Mısır’da Matbaatü’l-Muktedaf’da yapılan baskısına yer verir ve onu ikinci baskı olarak ifade eder. Sûlî, böylece risâlenin Şennûfi’nin araştırmasında dayandığı 1898’deki Matbaatü’l-Muktedaf öncesi Matbaatü’l-İ’lam’da ilk baskısını yaptığını kabul etmektedir²².

Mustafa Bedrî, Mustafa Fazıl Paşa’nın “min Emîr ilâ Sultan” ve Muhammed Bayram’ın “Mülâhazât-ı Siyâsiyyesi”ni esas alarak iki islâhatçıyı siyasî görüşleriyle karşılaştırdığı araştırmasında risâlenin 1898 yılında Mısır’da Matbaatü’l-Muktedaf’daki baskısına atıf yapmaktadır²³.

Makale yazımında Arapça tam metninden yararlandığımız lâyihaya yer veren kaynak da Muktedaf Matbaası’da basılan 1898 baskısına atıf yapmaktadır²⁴. Böylelikle, kaynaklardaki bilgilerden ve atıflardan hareketle Mülâhazât-ı Siyâsiyye’nin 1898 yılında Mısır’da Matbaatü’l-Muktedaf’daki baskısı konusunda genel bir ittifak bulunmaktadır. Tereddüt bundan önce başka bir matbaada baskı yapıp yapmadığı konusundadır. Bazı kaynaklarda tarihsiz olarak Matbaatü’l-İ’lam’da gerçekleştiğine yer verilip niteliği belirtilmeyen baskı, 1898 yılı öncesinde gerçekleşmiş ve lâyiha’nın ilk baskısı olarak kabul olunmalıdır. Bununla birlikte bu ilk baskı, Mısır’a dönüşü ile birlikte Bâbîâlî’nin Muhammed Bayram’ın yayın faaliyetlerinde bulunduğu dâir bilgi alıp muhtemel bir muzır yayınına karşı Hıdiviyet üzerinde baskı yapması sürecinde gerçekleşen²⁵ bir baskıdır.

IV- Lâyiha’nın Muhtevâsı

Lâyiha’nın; mukaddime, maksad ve hâtıme bölümlerinden oluştuğu görülmektedir. Muhammed Bayram’ın “Tuhfetü’l-Havas fî Halli Saydi Bunduği’r-Rasas” adlı risâlesinde de aynı başlıklar yer almaktadır²⁶. Tunuslu Hayreddin Paşa’nın II. Abdülhamit’e sunduğu

²⁰ Muhammed Bayram Hâmîs, *Mülâhazât-ı Siyâsiyye*, ç.y., Mısır 1315. Risâle’nin bu Türkçe baskısı, İhsanoğlu’nun Mısır’da basılan Türkçe Kitaplar Listesi (1798-1997)’nde de yer almıştır (Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısır’da Türkler ve Kültürel Mirasları*, İstanbul:İrcica, 2006, s. 460).

²¹ Muhammed Bayram, *Safvetü’l-İ’tibar*, I, s. 56,

²² Sûlî, *age*, s. 39, 368, 433.

²³ Mustafa Bedrî, *er-Rü’yetü’s-Siyâsiyye min Hilâli Risâleteyi Muhammed Bayram el-Hâmîs ve Mustafa Fâzıl Bâşâ*, Tunis : Dârü’t-Tunisiyye, 1993, s. 32.

²⁴ Munsif b. Abdülcelil-Kemal Ümran, *age*, s. 255. Lâyiha’nın Arapça metni için bkz. *age*, s. 257-287.

²⁵ BOA, Y.A.HUS.,180/79.

²⁶ Bkz. Munsif b. Abdülcelil-Kemal Ümran, *age*, s. 227-254.

lâyihalarda da benzer şekli özellikler göze çarpmaktadır. Muhammed Bayram, Tunuslu Hayreddin Paşa'nın tafsilatlı bazı lâyihalarında görüldüğü üzere²⁷ Mülâhazât-ı Siyâsiyye'de düşüncelerini maddeler halinde belirtmiştir.

1. Dibâce

“Mukaddime, başlangıç” anlamlarına gelen Farsça bu başlık Arapça metinde yer almayıp Türkçe tercümede mütercim tarafından uygun görülüp konmuştur²⁸. Yazar besmele ile başladığı yazısında Allah'a hamd, peygamber ve âline dua ve selamdan sonra Sultan II. Abdülhamid Han'a ve devletine dua ederek, lâyihayı yazma ve padişaha sunma gereksinini: “...Devletle memâlik-i mahrûsenin dâir olduğu ahvâle bir çâre-i telâff olmak üzere ittihâzı lâzım gelen meslek-i siyâsete dâir efkârının istifsârı...” olarak açıklar. Bazı fikir erbabı takdim edilen fikirlerde padişahın “hukuk-ı lâzimesine” muhâlefet edildiğini dile getirince, Muhammed Bayram, böyle olması halinde bunun öncelikle düşüncelerini bina ettiği esasa aykırı olacağını; “Din'in nasihat ve nasihatın Allah'a, Resûlü'ne, müslümanların imamlarına...” yönelik olduğu sahih hadisi²⁹ gereğince padişahın ve memâlik-i mahrûsenin hâlisâne iyiliğini istemekten başka esasa dayanmadığını belirtmek gereği duymuştur. Ayrıca, nasihatının, fikhên ve siyâseten şerî kitaplarda yer alan esaslara dayandığını, samimi bir şekilde bağlı olduğu halifenin haklarına muhâlif görüşlerinin bulunmadığını ifade etmiştir³⁰.

2. Mukaddime

Bu bölümde önce, halifenin yetki ve sorumluluklarına dikkat çekilir: *İslam toprakları ile dinin muhâfaza ve müdâfaası ve toplumda adalet ve emniyetin yerine getirilmesi halifenin uhdesine bırakılmıştır. Müslümanların imamı ve peygamberin vekili olarak kendisine tefvîz olunan işlerin ifâsı uhdesine bırakılan halife tarafından izlenecek yol, kıyamete kadar bâkî, her zaman ve mekanda halkın menfaatine uygun, yeter derecede ahkâmı taşıdığı dinden anlaşılan şeriatın esas alınmasıdır. Ulemâ tarafından imâmet konusu ele alınırken; “imâmetin muktezâ-yı şeriat üzere tasarruf-ı âm” olduğu beyan edilmiştir. Lâyiha sahibi tarafından bu ifadelerle İslam hukuk ve siyaset anlayışı çerçevesinde halifenin/padişahın yetki ve sorumluluklarının geleneksel genel çerçevesi çizilmiş olmaktadır³¹.*

İkinci olarak, *Avrupa devletlerine benzemenin, kanunlarını almanın ve Memâlik-i İslamiyyede onları uygulamanın yararlı olmadığı dile getirilmekte, gerekçe olarak da Avrupa kanunlarının firûunun “şeriat-ı islamiye usûlüne gayr-i mutâbık” olduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca, şeriatın terkedilerek Avrupa kanunlarının alınması Osmanlı tebaası olup olmaması farketmeksizin halifeye bağlılıkları dini sebeplere dayanan ehl-i İslamın nefretine vesile olabilecektir. Aklî*

²⁷ Tunuslu Hayreddin Paşa'nın bu tür lâyihaları için bkz. Atillâ Çetin, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, 2. Baskı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 475 vd.

²⁸ Muhammed Bayram, *Mülâhazât-ı Siyâsiyye*, s. 2.

²⁹ Buhari, İman, 42.

³⁰ Munsıf b. Abdülcelil-Kemal Ümran, *age*, s. 257-258.

³¹ Munsıf b. Abdülcelil-Kemal Ümran, *age*, s. 259-260.

temelli olan Avrupa kanunları ortaya çıktığı toplumların yararları, âdet ve tabiatları, iç siyasetleri ve siyasî hürriyetlerinin geniş veya sınırlı oluşları dikkate alınarak oluşturulurlar. Bu hakikatleri idrak etmeyenler, devlet ve ülkenin islâhı için tamamen Avrupalılar'a benzemeye ihtiyaç olduğunu ve devletin şeriatle payidar olamayacağını iddia etmektedirler. Bu görüş yazar tarafından, fahiş bir hata ve batıl bir düşünce olarak değerlendirilmiştir³².

Avrupa'yı taklide yönelen memurların çoğu esaslarını bilmedikleri ve İslam ülkelerinde uygulaması olmadığı halde kendilerini liberal veya konservator (conservateur/muhâfazakâr) olarak takdim etmektedir. Muhammed Bayram, hürriyet, liberal ve muhâfazakâr kavramlarının Avrupalılar tarafından ne anlama geldiğini açıklamanın münasip olacağını belirterek bu kavramları açıklamaya çalışır³³:

Avrupalılara göre hürriyet, şahsî hürriyet ve siyasî hürriyet olarak ikiye ayrılmaktadır. Şahsî hürriyet, can, mal ve ırz güvenliğine sahip olmak ve yönetim nezdinde eşit muameleye tâbi olmaktır. Kişi şahsına, haklarına ve yöneticilerin kanun dışı uygulamalarına karşı kendisini güvende hisseder. Bu manada hürriyet Rusya dışında tüm Avrupa'da bulunmaktadır. Bu hürriyet, müslüman ve gayrimüslim farkı gözetilmeksizin İslam'da da uyulması gerekli esaslardan biridir. Siyasi hürriyet ise, reayanın ülkenin yönetimiyle ilgili siyasî karar alınmasına katılma ve görüş belirtme talebini ifade eder. Bunun uygulamasının da ülke kanunları uyarınca ahâli tarafından seçilmiş üyelerden oluşan bir Meclis aracılığı ile kanunlar çerçevesinde her insanın siyaset ve diğer alanlarda görüşlerini serbestçe ifade edebileceği basın-yayın hürriyetini taleple gerçekleşeceği üzerinde ittifak edilmiştir. Bu manada siyasî hürriyet bir kısmında geniş bir kısmında sınırlı olarak Rusya dışında tüm Avrupa devletlerinde bulunmaktadır.

Avrupa ülkelerindeki iki farklı grubu ifade eden liberaller ve muhâfazakârlar, kişi hürriyeti ve siyasi hürriyetin bulunması üzerinde ittifak etmişlerdir. Aralarındaki fark, liberallerin ülkede siyasi hürriyetin süratle genişletilmesini istemelerinden; buna karşılık muhâfazakârların değişimi gerektiren sebep tecrübeyle sabit oluncaya kadar mevcut düzeni koruma ve sürdürme taraftarı olmalarından kaynaklanmaktadır. İslam ülkelerinde mevcut durumda bu iki gruptan birinden olduğunu söyleyenlerin, mensubiyet iddialarının yeterli dayanaktan yoksun oldukları görülür. Zira bu ülkelerde liberal veya muhâfazakâr olmayı gerektirecek kurumlar ve uygulamalar bulunmamaktadır. Ehl-i İslam açısından şerî esasların temel alınması gerekir. İslam toplumlarında din ve ahlak uygulamalarda esas alınan önemli iki ölçüdür. Müslümanların ahlakî esaslarına aykırı olmayan Avrupa uygulamaları alınabilir. Avrupa devletleri ahâlinin âdetlerini dikkate alır ve kanunları güvenlik ve emniyeti esas almada birliktelik gösterse de birbirlerinden farklıdır. Aynı şekilde orada kanun koyan ülkeler âdet ve ihtiyaçlar değiştikçe kanunları islâh etmekten ve değiştirmekten çekinmezler. Bununla birlikte, Fransa'dan kanun iktibas etmek ve onu Osmanlı ülkesinde uygulamak şerî esaslara aykırı olduğu gibi, aynı şekilde ahâlinin yapısı, âdetleri ve uygulamaları birbirinden çok farklı olduğundan siyaseten mâkul de değildir. İslam şeriatının ahkâmı da buna dayanarak bölgelerin âdetlerinin göz önüne alınmasını gerektirir. Buna ulemânın nâsih

³² Munsıf b. Abdülcilil-Kemal Ümran, *age*, s. 260-261.

³³ Munsıf b. Abdülcilil-Kemal Ümran, *age*, s. 261-263.

mensûh konusunda şeriatların hükümlerinin zamanın gereklerine göre geldiğine dâir karar ve beyanları delalet eder. Kavaid-i külliye ve gayrısında ahkâmın pek çoğu örfe mebnidir. Hz. Peygamber'den, "Ümmetinin yükünü hafifleten şeyleri sevdiği" hadis olarak³⁴ vârid olmuştur. Her bölgede ahâlisinin âdetlerine göre amel ise onlara hafifletme kabilinden görülmüştür.

Ulemâ ve sultanların dikkate aldıkları ve uyguladıkları, Fetâvâ-yı Hindiyeye, Malikî mezhebindeki Amel-i Fâsî ve Devlet-i Aliyye'nin muktezasınca amel ettiği Ebussuud'un Maruzat'ı Osmanlı Devleti'nin geniş topraklarındaki bölgelerde farklı âdetlerin icrâ edildiğinin göstergeleri kabilindendirler. Orada görevler liyâkat esasına göre verilir, şer'an geçerli bir sebep olmadıkça kimse azledilmez ve herkes yaptığı eyleme göre adaletle muamele görürdü. Osmanlı Devleti, bu esaslara riayet etmesinden dolayı ilahî teyide mazhar oldu, din ve nusret bayrağını yükseltti ve doğuda ve batıda dağınık halde bulunan İslam ülkelerini hâkimiyeti altında topladı. Avrupa bu güçten oldukça çekinmekteydi. Devlet, Sultan Ahmed zamanına kadar teyide mazhar olmaya devam etti. Sonra görevlerin ehil olmayanlara verilmesi ve şerî ahkâmın gözetilmemesi dolayısıyla tedricen devlet yönetiminde bozulma başladı. Hatta son dönemde bazı Avrupa kanunları tercüme edilip hükümleri uygulandı. Bunların aykırılığını veya uygunluğunu tetkik etmek üzere şerî ahkâma vâkıf ve ahâlinin maslahatına uygun şekilde tatbik etmek üzere siyasi işlerde liyâkat sahibi kimselerin görüşlerine sunulmadı. Böylece devletin temelleri sarsıntıya uğradı. Gayrimüslim topluluktan ancak kuvvetle itaat altında tutulan bir kısmı yönetimin içinde bulunduğu bu bozulmadan istifade gâyesiyle içlerinde kin ve düşmanlık saklayan Avrupa devletlerinden yardım talep ettiler. Bu da Devlet-i Aliyye'nin yönetimine müdâhale etmek isteyen Avrupalılara aradıkları fırsatı vermiş oldu. Nihayet devlet tebaası bazı kavimleri isyan ettirdiler. Hatta Avrupa devletlerinden bazıları savaş ve silahla elde edemediklerini bu yolla gerçekleştirdiler.

Devletteki buhranın bazen durması, bazen ortadan kalkması bazen de güç kazanıp terakkiye dönmesi dâhilî bozulmayı ortadan kaldıramadı. Çünkü bu durumlar yönetimin muktedir, âdil ve ârif yöneticilerin ellerinde bulunması gibi geçici sebeplerden ileri gelmekte ve muvaffakiyet onların varlığına bağlı kalmaktaydı. Bu durum Sultan Abdülmecit Han'ın saltanatına kadar devam etti. Abdülmecit Han, kötüye gidişata sebebiyet veren uygulamaları ortadan kaldırmaya çalıştı. Kamu yararına yönelik, kişilerle sınırlı olmayan, toplum ve devletin huzurunu daimî olarak sağlamak maksadıyla Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu ilan etti. Böylece bozulmaya yüz tutan devleti ihyâ etmek suretiyle seleflerinden üstün bir konuma yükseldi³⁵.

Ancak Gülhane Fermanı ile hedeflenen gâyeyi gerçekleştirecek konulardan biri olan Kanun-i Mesuliyet-i Vüzerâ'nın yürürlüğe konamaması bir bahtsızlıktı. Bu kanunla vükelânın ferden ve toplu olarak sorumlu olacakları tasarruf sınırları ve kime karşı sorumlu olacakları belirlenmektedir. Keza, ödül ve ceza kuralı da uygun bir şekilde kararlaştırılmadı. Zira, Hattı'n yayımlanması sonrasında küçük bir memur azlını gerektiren bir suç işlediği sabit olup cezalandırılmasının beklendiği bir esnada nüfuzlu kimselere dayanarak veya adalet ve hakkaniyete aykırı başka yollarla daha üst bir makama tayin olunabilmekteydi. Devletin çöküş ve yükselmesi yönetim kendilerine bırakılan sadrazam ve

³⁴ Buhârî, Mevakîtü's-Salât, 32.

³⁵ Munsıf b. Abdülcélil-Kemal Ümran, *age*, s. 263-265.

beraberindekilere münhasır kaldı. Yönetimdeki uygulamalar bazen Gülhane Hattı'ndaki esaslara uygun bazen de ona aykırı şekilde gerçekleşti. Memurun âmirine tâbi olması gerekliliği bilinen bir özellikse de memurların atanmalarında liyâkat esas alınmadığından kötü ahlak yaygın bir hâle geldi. Hilafet tahtına Abdülhamit Han oturunca yaraları tedavi etmek isteyerek bir Anayasa/Kanun-i Esâsî yayınladı. Böylece hilafete kaybettiğini geri verecek sağlam bir dayanak tesis etmekteydi. Ancak devletin içerisinde bulunduğu durum Kanun-i Esâsî'nin ilanından beklenen gâyelerin oluşmasında engeller/sorunlar çıkardı³⁶:

Kanun-i Esâsî'nin temel esası; Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan'ın toplanması ve devletteki kurallar çerçevesinde tedbirlerin alınması ve hesapların yapılmasını onların uhdesine vermektir. Ancak Kanun-i Esâsî seçmen ve seçilenlerin şartlarını tam olarak belirlemedi. Aynı şekilde iki meclis üyelerinin teşkilinde acele edildi. Devlet işlerini bilmeyen, şahsî veya kendisini teşvik edenlerin menfaatlerini kollayarak görevinin gereklerini idrak edemeyen kimseler oraya dâhil oldu. Meclis müzakerelerinin çoğu umulduğu üzere gerçekleşmedi. Özellikle savaş zamanı meclisin kapanmayıp müzakerelerin devam etmesi o dönemde meclis bulunan ülkelerde görülen bir durum değildi. Meclis üyeleri arasında siyâsî işlerde maharet sahibi kimseler bulunmaktaysa da, vükelâ arasında nasihatlerine kulak veren kimseler olmadı. Böylece Mebusan Meclisinin kurulmasından beklenen gâye gerçekleşmedi.

Sebeplerden bir başkası uyulması gereken temel ilkeleri vükelânın dikkate almamasıdır. Meclis-i Mebusanın şeklen toplanması tek başına yetmemekte, vükelânın mebuslar tarafından ileri sürülen teklif ve nasihatlerden makul olanları kabul ederek gereğince amel etmesi ve uygun olmayanlara ise muhalefet ederek, niçin karşı çıktıklarını münasip gerekçelerle izah etmesi ve orada müzakere âdabına riayet edilmesi gerekmektedir.

3. Maksat

Devletin yaşaması için yegâne yolun şerî esaslara bağlılık olduğunun değindiği durumlar ve çözümler ışığında teyid edildiğini vurgulayan Tunuslu islâhatçı âlim, gâyeye ulaştıracak yolun tarifine gidildiğinde iki grup görüş olduğunu belirtir³⁷: *Bir grup, başarıya götüreceği yolun devletin kuruluşunda takip ettiği kadim ilk tavır ve anlayışa bağlılıkla gerçekleşebileceği kanaatinde. Ancak başlangıçta izlenen bu yol geçmişte işe yaramış ve başarı getirmişse de içinde bulunulan dönemde zamanın gereklerini dikkate almadan uygulamak mümkün gözükmemektedir. Çünkü gelenek ve ahlakî değerler değişmiş, gerek Devlet-i Aliyye'de gerekse Avrupa devletlerinde sosyal yapı öncesinden farklı bir şekle dönüşmüştür. O dönemlerde Avrupa devletleri şu zamandaki kuvvette, medeniyet ve bilgi düzeyinde değillerdi: Demiryolları bulunmaz, kendi tebaaları lehine özel hükümler içeren anlaşmalar yapılmazdı. Memâlik-i Osmaniye'de zamanla tebaaları çok fazlalaştı; nüfuzları gittikçe artan temsilcileri her yerde çoğaldı. Devletin dâhilî işlerine müdâhale fırsatı veren yüksek borçlar yoktu; her yere yayılmış, olayları ve uygulamaları gözlemedikleri ve kontrol ettikleri telgraf hatları, vapurlar ve şirketler bulunmazdı.*

³⁶ Munsıf b. Abdülcelil-Kemal Ümran, *age*, s. 266-267.

³⁷ Munsıf b. Abdülcelil-Kemal Ümran, *age*, s. 268-270.

Sonra Devlet-i Aliyye'nin gayrimüslim tebaasının gözleri açıldı; servet ve bilgi düzeyleri arttı. Avrupa devletlerinin yardımıyla bazı önemli yerler bağımsızlık kazanıp Devlet-i Aliyye'nin idaresinden ayrıldı; bazıları istiklâl yolunda imtiyazlı statü elde etti. Reayanın geri kalanı da kendileriyle müslümanlar arasında tam bir siyasi eşitliğe mazhar olup, hürriyetlerini genişletmeye ve Avrupalı devletlerin desteklerini almaya devam ettiler.

Berlin Muahedesi, Şarkî Rumeli ve Girit Adası idarelerine benzer bir statüyü diğer Rumeli vilayetleri için de kabul ederek bu vilayetlerin idaresi hakkındaki kanunların Şarkî Rumeli Kanunları'nı yazan Avrupa Komisyonu tarafından yazılmasını kararlaştırdı. Anadolu'da Ermeni idaresi de bu şekilde inşâ olunmaya çalışılacak, imtiyaz verildikten sonra benzer durum Şam, Halep ve Bağdat ahâlisi gibi diğerlerine sirâyet edecektir. Bu yerleri idare etmek için meclis oluşturulmak istenilecek, imtiyazlar derece derece arttığı ve genel menfaatleri gerektirdiğinde bağımsızlık isteyecekler ve gâyelerine ulaştıracak vesilelere sarılacaklardır. Özellikle Avrupa devletlerinin yardım ve desteğini arkalarına alan gayrimüslimler mevcut uygulama usulü çerçevesinde istediklerini elde ettiklerinde, devlet için, vilayet meclislerinin taleplerini men etmeye yürütme organı olan Bâbüâli'den başka bir organ kalmayacaktır. Dikkatlice bakıldığında devlet işlerini yürüten bir organ olarak Bâbüâli tek başına zikredilen bölgeleri devletin bir parçası olarak tutmaya ve muhâfazaya güç yetiremeyecektir. Zira meclisler aracılığıyla ileri sürecekleri tekliflere Bâbüâli onay verirse işaret edildiği üzere bağımsızlığa yol açılmış, karşı çıkacak olursa o vilayetlerce başına buyruk davranmak ve uluslararası kamuoyu önünde taahhütlerine uymamakla itham edilmiş olacaktır. Bundan sonra daha önce defalarca görüldüğü üzere Avrupa devletlerinin günlük müdâhalesi başlayacaktır. Böylece zarurî olarak devletin yararına genel olarak zarar verene karşı çıkmada Avrupa devletlerine ve vilayetlere karşı itibarlı bir destek olmak üzere devletin bütünlüğünü korumak için Meclis-i Mebusan'ı toplamak gereklidir. Geçen açıklamalarda beyan olunduğu üzere devletin kadimde takip ettiği yol, içinde yaşanan zamanla uyumlu değildir. Hedeflenen gâyeye ulaştırmaya imkan verecek ikinci bir yol izlenmesi gerekecektir. Muhammed Bayram bu yolda takip edilecek ve aşağıdaki esaslara dayanan önerilerini 22 madde hâlinde sıralamaktadır³⁸:

1- Bir kısmına geçen satırlarda değinilen sebeplerle Meclis-i Mebusan'ın toplanması gerekmektedir. Ayrıca, devletin ilan ettiği ve yönetimde esas edindiği Kanun-i Esâsî'nin aslı kuralı olarak Meclis üyelerinin seçilme usulünün düzenlendiği özel bir kanuna ihtiyaç bulunmaktadır. Üyelerinin seçimi düzenlenirken, temel usul olarak, vilayetlerin her bir cihetinde kanunda belirtilen vasıfları taşıyan ve ahâli tarafından belli sayıda seçilen kişiler, vilayet merkezinde toplanarak o vilayet için istenen Meclis-i Mebusan üyesini kendileri arasından seçerler. Böylece Muhammed Bayram iki dereceli bir seçim öngörmektedir. Bu meclisin konusu şûrâ'dır. Şûrâ da Kuran-ı Kerim'de: "İş hususunda onlarla meşveret et"³⁹ ayetiyle emredilmiştir. Masum olan peygamber vahiyle mutasarrıf olmasına rağmen şûrânın ümmetin hakkı olarak pekiştirilmesine işaretle iş konusunda şûrâ ile emredilmiştir. Allah yine Kuran-ı Kerim'de: "İşleri aralarında şûrâ iledir"⁴⁰ ayeti ile onu müslümanların sıfatlarından birisi kılmıştır.

³⁸ Munsıf b. Abdülcelil-Kemal Ümran, *age*, s. 270-285.

³⁹ Âli İmrân, 159.

⁴⁰ Şûrâ, 38.

2- “Mesuliyet-i Vüzerâ Kanunu” çıkarılmalıdır. Vezirler halîfenin vekilleri olup sorumlulukları görevlendirildikleri alanlara yönelik olduğundan ortak veya kişisel sorumluluk taşıyacakları görev alanlarının belirlenmesi gerekir. Kendilerine önemli görevler verilmiş olan kimselerin kemal ehli olması zaruridir. Mesuliyet-i Vükelâ Kanunu'nun çıkarılması Kanun-i Esâsî'nin önemli bir esasıdır. Muhammed Bayram, vüzerânın sorumluluğu ile halife-vezir-vezâret görevlileri arasındaki ilişkinin dayanağını ve niteliğini açıklamaya çalışır.

3- İslamın gereği olan ödül ve ceza ilkesinin gerçek anlamda uygulanması gerekir. Görevlilerin azlını gerektiren bir eylemi olmadıkça görevlerine devam etmeleri tavsiye olunmaktadır.

4- Devletin tüm görevlerinde yer almanın yegâne gerekliliği liyâkat sahibi olunmasıdır. Devlet görevlilerinin tespitinde tebaa arasında liyâkata önem verilirken eşitlik esas alınmalıdır. Tebaa arasında önemli bir yekûn oluşturan Arap nüfusa görevlendirmelerde dikkat edilmeli, Sultan herkesin padişahu olduğundan farklı etnik yapıdan görevlilerin atanması suretiyle devlete olan bağlılık pekiştirilmelidir.

5- Daha önce açıklanan sebeplerle vilayetlerde mevcut olan yönetim kötülüklerin giderilip istenen yararın elde edilmesini sağlayacak nitelikte değildir. Bunun için mebusânın seçimindeki usul üzere vilayet meclisleri üyelerinin seçimini öngören bir kanun yapılması lazımdır. Kanunda bu meclis üyelerinin devletin ve vatanın yükselmesine gayret ve yardım eden kimselerden olması gibi esaslar ile meclislerin, valinin ve diğer görevlilerin görev alanları beyan edilmelidir. Bâbîâli, meclislerin kendileri için belirlenen sınırları aştıklarını gördüğünde bu aykırılığı beyan ederek düzeltmelerini ister. Talep yerine getirilmediğinde konuyu Meclis-i Mebusan'a havale eder. Çünkü Meclis-i Mebusan ülkenin genel meşveret/danışma mercii olup, vilayetler ve gayrısından gelip devlet ve ülkenin genel maslahatına ve belli bölgenin özel maslahatına vâkıf kimseleri bünyesinde toplamıştır. Genel maslahatına yönelik olan önde bulunur. Devlet ve milletin genel menfaatine olarak zarar verip belli bir topluluğun özel çıkarına olan hususa Meclis-i Mebusan'ın onay vermesi mümkün değildir. Sorun daha sonra padişaha arz edilir. Padişah Meclis-i Mebusan'ın verdiği kararı devlet ve ülke menfaati açısından inceleyerek nihâi kararı verir.

6- Hükimlerinin uygulanmasıyla toplumun huzurunu sağlamak üzere Jandarma Kanunu'nun çıkarılması gerekir.

7- Ahâli arasında adalet ve hakkaniyetin uygulanması şeriat ve adliye görevlilerine tevdi edildiğinden Bâb-ı Meşihat'da ilmiye görevlileri için beş senelik süreyle seçilen en liyâkatlı on kişiden oluşan bir meclis teşkiline lüzum bulunmaktadır. Bu Meclis öncelikle meclis üyelerinin çalışma düzeni ile meclis üyelerinin değişimi ve azl usulünü gösteren bir kanun hazırlamalıdır.

8- İki kısımdan oluşan mezkûr Meclis, iki kısmın toplanmasıyla ülkede şeriyye mahkemelerinin oluşturulması, yargı uygulamasında zabtın beyanı ve Bâb-ı Meşihat ile mahkemeler arasında yazışma usullerini belirleyen bir kanun hazırlığı yapmalıdır.

9- Mezkur Meclisin ilk kısmı belli bir rütbeye kadar olan şerî görevlilerin seçimine bakar. Daha üst rütbeli görevlilerin seçimi Meclisin her iki kısmının toplanmasıyla yapılır.

10- Seçme görevinin önemi ve itibarı dikkate alındığında seçimde ilim ve fazilet sıfatlarına sahip olunması aranmalıdır. İlim ve fazilet de ırsî olmayıp sonradan kazanıldığından seçimde bu sıfatlara sahip olanlara öncelik tanınmalıdır.

11- Bâb-ı Meşihat'da kurulacak ilk Meclis; dini ilimlerin öğretiminin yaygınlaştırılması, onlara görevli atanması, oradaki öğrencilerin ihtiyaçları, derslerin verilmesi, ilim dalları ve okunacak kitapların seviyeye göre tertibi, kütüphanelerin korunması ve onlardan yararlanmanın yaygınlaştırılması ve memurların seçimiyle yetkili olacaktır. Meclisin en önemli görevlerinden biri de; Devlet-i Aliyye'ye bağlı olan ve olmayan İslam ülkeleri arasında dini bağların takviyesine ve karşı olanlar için İslam dinine ilişkin delillerin yayılmasına çalışmaktır.

12- Mecliste yer alan şerî işlerle görevli herhangi bir memur evvelce aldığı rütbe üzerinde üç yıl geçmedikçe terfi olunamaz. Bununla birlikte Meclisin iki kısmı toplanarak bir kimsenin fevkalâde ehliyeti hâiz olduğundan hareketle daha önce terfisine karar verebilir.

13- Hâkimin atanmasından maksat halk arasında meydana gelen olaylara adaletle hükmetmektir. Bu da halkın dilini ve âdetlerini bilmedikçe tam anlamda gerçekleşemez. Bu sebeple Osmanlı coğrafyasının herhangi bir yerine atanan hâkimin o bölge halkının dilini ve ahlakını bilmesi gerekir.

14- Meclisin ikinci kısmının görevi mahkûmun talebi halinde hilafet merkezinde ve vilayetlerde bulunan şerî mahkemelerden sadır olan hükümleri incelemektir. Bu Meclisin hükmüyle taraflar arasındaki ihtilaf sona erer. Ancak Bâbiâli hükmün tekrar incelenmesini gerekli görebilir ve bu durumda Şeyhülislam'ın başkanlığında Meclisin her iki kısmı toplanır.

15- Meclisin toplanması veya iki kısmından biri tarafından gerek idarî, gerek görevlere ve gerekse ahkâma ve diğerlerine ilişkin ya da irade-i seniyyeye bağlı yahut ona bağlı olmaksızın sâdır olan tüm kararların uygulanması kendilerinden beklenen gâye hâsıl oluncaya kadar Şeyhülislam'ın sorumluluğuna bırakılmıştır. Şeyhülislam bunlardan arzı lâzım olanlarını padişaha arz, izinli olduklarını ise bizzat kendisi icrâ eder. Aynı şekilde istenen işleri icrâda Şeyhülislam'ın kusuru görülür ya da gerektiği gibi icrâ etmekten kaçınırsa Meclis her iki kısmının toplanmasıyla keyfiyeti Bâbiâliye bildirir.

16-Ahâli arasında hükümlerin uygulanmasında; ahâlinin ahlakıyla uyum sağlanamaması, görevlilerin çoğunun memuriyetlerinin gerektirdiği vasıfları taşımaktan yoksun olmaları dolayısıyla hükümleri icrâda yetersiz kalmaları ve her alanda şikâyetlerin artması karşısında her vilayet merkezinde daha önce belirtilen sıfatlarla muttasıf beş âlimden oluşan bir Meclis-i Hüküm oluşturulmalıdır. Meclis bu beş kişi arasında yer alan bir hâkimin başkanlığında beş üyeden üçünün bulunmasıyla toplanır ve çoğunluğun görüşüyle kararını oluşturur. Her mutasarrıflık merkezinde bir hâkim ve iki üyeden müteşekkil bir meclis bulunmalıdır. Aynı şekilde her kaymakamlık merkezinde bir hâkim yer almalıdır. Kaymakamlıktaki hâkimden sadır olan hükme itiraz etmek isteyen davasını mutasarrıflık merkezindeki meclise, mutasarrıflık merkezindeki meclisin hükmüne itiraz etmek isteyen kimse davasını vilayet merkezindeki meclise, bu meclisin hükmüne karşı itiraz etmek isteyen de davasını hilafet merkezindeki Meclis-i Bâb-ı Meşihat'a götürmelidir.

17- Şerîyye Mahkemesi ile Nizamiye Mahkemesi arasında ticaret ve diğer davaların görülmesinde karışıklık olmaması için mahkemelerin göreceklere davaların belirlenmesi gerekir. Devlet ve ahâli için büyük zararlara yol açan rüşvet şikâyetlerinin kesilebilmesi için Adliye Nezareti'nin adliye görevlilerini Nizamiye Mahkemesi ve diğerlerinden marifet ve iffetli

ehliyet sahibi kimseler arasından belirlemesi en önemli görevlerdendir. Nizamiye Mahkemesi hâkimlerinin de Şeriyye Mahkemesi hâkimlerinde aranan vasıflara sahip olması lüzumludur.

18- *Adaletin tecellisi gâye olduğunda davaların görülmesi esnasında keyfiyetin taraftarlığı/farklılaşmayı engelleyecek derecede olması gereklidir. Şeriyye ve nizamiye mahkemelerinde davaların görülmesi, karara bağlanması ve kararların uygulanmasında sürat eşit bir şekilde gerçekleşmelidir.*

19- *Nüfuz sahibi kimseler dava ve yargılama esnasında müdâhalede bulunur ve mahkeme üyeleri de buna engel olmaya güç yetiremezlerse bu müdâhale konusu Meşihat-i İslamiye (Şeyhülislamlık) veya Adliye Nezareti'ne arz edilmelidir. Nezaret, müdâhaleyi ortadan kaldırarak şer' ve kanun üzere davayı görmeli ya da acziyeti halinde reaya arasında adaletin icrâsı önündeki engelleri kaldırmak üzere Zât-ı Şâhâne'ye sorunu arz etmelidir. Nezaret veya Meşihat Meclisi böyle yapmadıklarında görevlerinin gereğini ihlalden dolayı sorumlu olurlar.*

20- *Berlin Muahedesi'nin hükümleri gereği dahilî ve haricî konularla ilgili maddelerin süratli bir şekilde çözülmesi gerekmektedir. İki zaruretten daha hafifini tercih etmek kaidesine uyarak ve aynı şekilde Kuran-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde yer alan "ahidlere uyulması" gerekliliği esas alınarak diğer devletlerle yapılan sözleşmeler çerçevesinde hareket edilmesi Devlet-i Aliyye'nin işlerine müdâhaleyi de önleyici nitelikte olacaktır.*

21- *Harp tazminatından Rusya'ya olan borcun Duyûn-u Umûmiye'ye idhaliyle beraber borçların tasfiyesiyle birleştirilmesi ve faizinin tayini gerekmektedir. Rusya borçlarının ayrı olması her istediği vakit tehdit kapısını açık bulundurur. Duyûn-u Umûmiye'yi de hâlihazır üzere bâki kılmak tebaalarının mallarını himaye bahanesiyle yabancı devletlerin sürekli müdâhalelerini beraberinde getirir.*

22- *Hilafet makamının vazifeleri pek çok olduğundan halifenin sorumluluk üstlendiği bu vazifeleri tek başına yerine getirmesi mümkün değildir. İslamın başlangıcında Râşit Halifeler kazâ, yönetim ve namazda imamlık vb. hilafet görevleri için vekiller tayin ettiler. İslam ülkeleri genişlediğinde Abbasi halifeleri siyaset-i şeriyyenin icrâsında vekilleri arttırmak gereği duyararak kendilerine vekil vüzerâ tayin ederek vezaret fonksiyonunu ikiye ayırdılar. Vezaretlerin en büyüğü vezir-i tefviz olup, halifeye niyâbeten görev yapmaktadır. İkincisi vezir-i tenfiz olarak nitelenmektedir. Osmanlı Devleti vükelâ ismiyle vüzerâ teşkil ederek sadrazamı vekil-i mutlak olarak tayin etti. Vezir atamanın bir başka sebebi de umum nazarında ona itaati gerçekleştirmek üzere hilafetin heybetini ve vakarını korumaktır.*

Halifenin vekil ataması üç türlü gerçekleşir. Birincisi, sadece işleri yürütmek üzere vekil tayin etmesi, kararları tek başına almasıdır. Bu usul ehl-i hal ve'l-akd ile müşâvere hususundaki şerî emre aykırı ve tek başına karar almadan neşet edecek hata mesuliyetinin halifeye ait olmasına sebebiyet vereceğinden uygun değildir. İkincisi, her karar, planlama ve bunların gereğince işlerin icrâsında vekil tayin edip, halifeye danışılmaması ve bilgisinin olmamasıdır. Bu usul de sünnete aykırı olup hilafetle ümmete zarar vericidir. Üçüncüsü halifeye arza gerek duyulmayan ve icrâsı vekilin vekâleti dâhilinde bulunan konular dışında; bilgisi olması, yön verebilmesi ve onayına sunulması şartlarıyla halifenin işlerin planlaması ve icrâsında vekil tayin etmesidir. Bu tür vekil atama Abbasiler ve Devlet-i Aliyye'nin uygulamasıyla da uyusmaktadır.

Zamanın şart ve ihtiyaçlarına uygun düşen bu tür vekil atama uygulamaya geçirilmek istendiğinde gereğince hareket etme şeklini beyan etmek gerekir. Halifenin rızası olmak şartıyla her planlama ve uygulamada vükelânın vekâleti olduğunda vükelânın biri vazifesine diğeri şahsî vasıflarına ait iki hususta itina gösterilmesi gerekir. Vekâlet umumiyet ve hususiyet gösterebileceği ve tevkil olunulmadığında tasarruf geçerli olamayacağından özellikle devletle ilgili tasarruflarda kişisel ve topluca mesuliyet esası getirildiğinde vazifeler konusunda vekilin devlet işlerinden tevkil olunduklarının belirlenmesi gerekir. Buradan kişisel ve topluca mesuliyeti öngören Mesuliyet-i Vükelâ Kanunu'nun konulmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Vükelâ bir şeyi tasarlayıp halifenin imzasına arzettiğinde, halife tarafından incelenip tasarlanma sebebi, ihtiyacı karşılaması araştırılıp müzakeresi yapıldıktan sonra uygun görülmesi halinde imzalanır. Bu durumda vükelâdan gelen bu görüş ve uygulaması dolaısıyla sorumluluk vükelânın tümüne veya doğrudan onu getirene aittir. Halife imzalamak istemez ve vükelâ veya onlardan bazıları bunu din ve üstlendikleri sorumluluk (emanet) anlayışlarına aykırı görerek görüşlerinde ısrar ederse bu önemli bir sorunun varlığına işaret eder: Bu durumda görüş sahibi, ister tek kişi, isterse vüzerânın tamamı veya çoğunluğu olsun farketmeyip mesuliyeti üstlenerek görevlerinden istifa ederler; halife de başkasını görevlendirir. İstifanın lüzumuna iki şu iki durum delil teşkil eder:

Birincisi daha önce zikredildiği üzere mesuliyetin, esas olarak görüş ve münhasıran vükelânın onu uygulamasından ve aynı şekilde işlerin yürütülmesinin halifenin onayı ve iznine bağlı olmasından kaynaklanmasıdır. Halifenin bir şeye muvafakat etmeyince, vükelânın istifasını kabul etmeyerek din ve üstlendikleri sorumluluk (emanet) anlayışlarına aykırı görerek benimsemedikleri görüşün icrasını onlardan istemesinde fayda yoktur. İkincisi, vekilin din, üstlendiği sorumluluk duygusu ve görüşünün doğruluğuna güvenilerek tevkil edilmiş olmasıdır. Görüşleriyle hareket edilmediğinde, vekâleti ve görüş ve icrâ cihetleriyle vekaletten doğan mesuliyeti ortadan kalkar. Mesuliyet sahibi vükelânın iffetli, dinine bağlı, dirayetli ve Sultana, devlete ve ümmete karşı samimî/ihlaslı olmaları şarttır.

Ülke idaresinde muvaffakiyette usul ve esaslar belirtilenlerden ibaret olup tümünün dayanağı iki genel kuraldan ibarettir: Mesuliyet-i Vükelâ Kanunu'nun çıkarılması ve Meclis-i Mebusan'ın toplanmasıdır.

4. Hatime

Tunuslu âlime göre, konu Osmanlı Devleti özelinde Doğuda ve Batıda tüm Müslümanları ilgilendiren hilafet merkezi ve İslam topraklarının himaye yeriyile ilgili olunca üzerinde iyice düşünülmelidir. Bu hususta görüşleri isabetli ve ilim ve marifetleri çok geniş de olsa bir-iki kişinin kanaati yeterli değildir. Şerî ilim ve şerî siyasette bilgili, iç siyasette dirayet ehli, toplumun ahlaki ve ahvâline vâkıf, dış siyaset ve devletlerle ilişkilere muttali akıl ve basiret sahibi insanlardan oluşan bir topluluğun bir araya gelmesi gerekir. Bu kimseler bir araya geldiklerinde ele aldıkları konuda iyice düşünüp, müzakere edip doğru gördüklerinde bir kanaate ulaştıklarında padişaha arzederler; o konuda idrak ziyadeleşir, padişah da icrâsını ve gereğince hareket edilmesini emreder.

Muhammed Bayram, Padişahın düşüncelerini alma şerefini kendisine bahsettiğini; kudret, sorumluluk duygusu ve dinî anlayışı çerçevesinde görüşlerini arzettiğini belirtir. *Dile getirdiği görüşler dışında da bilgiler nezdinde konuyla ilgili makbul farklı fikirler olabileceğini, bu durumda, tek kişi tarafından kabul edilen değil, dirayet ehli topluluk tarafından kabul edilen görüşe tâbi olmak gerektiğini söyler. Daha önce bahsedildiği üzere ümmetin akıl ve basiret sahipleriyle meşveret yapılmasının esası idarî hususlarla ilgili olmasındandır. Akıl ve basiret sahipleri tarafından mevcut durum olumlu bulunmaktadır. Bu sebeple Sultan muvaffakiyete götüreceği usul ve yöntemlerin oluşturulmasında ziyadesiyle itina göstermektedir. Muhammed Bayram'a göre ümmetin akıl ve basiret sahiplerinin ilmiyle bu muvaffakiyete ulaşıldığında:*

1- *Emrine tâbi olmakla Allah'ın rızası elde edilecek,*

2- *Yaptığı maslahata mutabık ve ümmetin akıl ve basiret sahiplerinin hoşnutluğunu da elde ettiğinden padişah görüşü güç kazanacak,*

3- *Meşveret usulünün takip edilmesiyle umumun görüşe bağlılığından kaynaklanan icrâ kolaylığı sağlanacak, meşveretin neticesinden umum yararlandığından gayrimüslim reaya da olsa sonuç değişmeyecek,*

4- *Adaleti esas aldığından Emirü'l-Mü'minin tesis ettiğiyle sürekli bir uygulama gerçekleşecektir. Hikmet sahipleri adaleti tesis ve icrâ edeni çok fetih gerçekleştirene tercih etmişlerdir. Çünkü adaletsiz fetihlerin sonucu çekilme ve ihtilaldir. Adaletin hükümran olduğu ülke gelişecek ve büyüyecek, akıl ve hikmet sahibi kimse ise mevcut görkemin gururuna kapılmayıp geleceğe bakabilecek,*

5- *Konservator yani muhâfazakâr olarak isimlendirilen ve padişahın tesis ettiğini koruyan genel bir grup/hizip bulunmalıdır. O zaman İslam topraklarında tek yol olan ve kurucusu halife olup meşveret-i umûmiye dayanan muhâfaza edilecek bir düzen ortaya çıkacaktır.*

Tecrübenin ifade ettiği üzere ülkelerde düzenin kurulması ya sultanın maslahat-ı umûmiyeyi tercih ve kendi mülkünü ibkâ için kendi ihsanıyla, ya da milletin zikredilen siyasî düzenin kurulmasını ısrar ve fedâkârâne talebi sonucu gerçekleşir. Görüldüğü kadarıyla İslam ülkelerinde ilk usul geçerli olmuş olup o da halifenin ihsanıyla adlî düzenin kurulmasıdır. Kararlaştırıldığı üzere gâyenin elde edilmesinden sonra en önemli unsur icrâsında tahammül ve sabır ile işin afeti bikkınlık ve büyük işlerin sonucu acele ile ortaya çıkmayacağından dolayı üzerinde devamlılıktır. Hz. Peygamber hadisinde: "Allah katında en sevimli amel devamlılığı en fazla olandır" buyurmuştur⁴¹.

5. Tenbih

Bu kısa bölüm lâyhada yer almayıp Osmanlı Türkçesine yapılan tercümenin sonuna muhtemelen mütercim tarafından ilave edilmiştir. Bölümde kullanılan dilden mütercimin padişaha muhalif bir kimse olduğu izlenimi edinilmektedir. Kısa bölümde şu hususlara yer verilmektedir⁴²:

⁴¹ Munsıf b. Abdülcelil-Kemal Ümran, *age*, s. 286-287.

⁴² Muhammed Bayram, *Mülâhazât-ı Siyâsiyye*, s. 44-45.

Tunuslu Hayreddin Paşa sadrazamlığı esnasında Mâbeyn-i Şâhâne'nin Bâbiâli'nin işlerine müdâhalede bulunup icrâatını işlemez hâle getirmesi üzerine sadrazamlıktan istifa etmiştir. Bir süre sonra Paşa'ya sadâret yine teklif olunmuş, ancak Sultan II. Abdülhamit'e sunduğu Lâyiha'da ileri sürdüğü şartlarla kabul edeceğini bildirmiştir. Paşa'nın lâyihasında yer verdiği şartların ahkâm-ı şeriyeye ile hilafetin gerekliliklerine aykırı bulunduğundan hareketle şiddetli itirazlar yapılmıştı. Bu sırada V. Muhammed Bayram Tunus hükümetinden Devlet-i Aliyye'ye iltica ederek İstanbul'a gelmiş, lâyihası nedeniyle Hayreddin Paşa'ya yapılan itirazlara muttali olmuştu. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum ve çözümüne ilişkin kendisinden de görüş istenmesi üzerine düşüncelerini bir lâyiha şeklinde padişaha sunmuş, fakat fayda sağlanamamıştır.

V- Değerlendirme ve Sonuç

II. Abdülhamit'e aralarında devlet adamları, sefirler ve ulemânın da yer aldığı pek çok kişi tarafından çeşitli konularda lâyihalar sunulmuştur. Bu lâyihalardan bir kısmı Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu durumdan çıkışa çözüm teklifi getiren ıslâhat lâyihaları türündedir⁴³. Tunuslu ıslâhatçılar arasında yer alan V. Muhammed Bayram, Hayreddin Paşa gibi ıslâhat konusunda padişaha lâyiha sunmuştur. Hayreddin Paşa'nın 1880 yılının Nisan, Mayıs ve Temmuz aylarında II. Abdülhamit'e sunduğu üç lâyiha, bunlar içerisinde özellikle ilk iki lâyihanın yeni ilavelerle genişletilmiş şekli olan üçüncü lâyiha konumuz bakımından oldukça önemlidir. Zira, Mülâhazât-ı Siyâsiyye'nin muhtevâsı, Hayreddin Paşa'nın ilk iki lâyihasında yer verdiği iki çözüm maddesi ve ayrıntılar dışında 30 Temmuz 1880 tarihli üçüncü lâyihası ile neredeyse tamamen örtüşmektedir. Bu düşünce ve çözüm birlikteliğini tahlil etmek gerekmektedir:

Öncelikle, Hayreddin Paşa ile V. Muhammed Bayram Tunuslu ıslâhatçılar arasında yer almakta olup Tunus Vilayeti'nin yönetiminde önemli görevler üstlenerek birlikte çalışmışlardır. Anayasal meşrûti bir düzen kurgulayan her iki ıslâhatçı; anayasaya bağlı, meclise dayanan ve vüzerânın sorumlu olduğu bir yönetim öngörmüştür⁴⁴. Ancak bu fikir birlikteliği lâyihalardaki görünümüyle Osmanlı Devleti'ne ilişkin bu denli örtüşen teşhis ve çözüm uyuşmasını izâha kâfi gelmemektedir. Aralık 1878-Temmuz 1879 döneminde yaklaşık 8 ay Osmanlı sadrazamı olan Hayreddin Paşa görevden ayrıldıktan sonra padişahın talebi üzerine görüşlerini lâyihalar şeklinde sunmaya devam etmiştir. Muhammed Bayram'ın İstanbul'a 1880 Ocak ayı içinde geldiği, Hayreddin Paşa'nın da Mülâhazât-ı Siyâsiyye'de yer verilen düşünceleri daha 1880 yılı Nisan, Mayıs ve Temmuz aylarında sunduğu lâyihalarda dile getirdiği dikkate alındığında, 1881 Şubatı'nda yazılan Mülâhazât-ı Siyâsiyye'deki görüşlerin kaynağının tarihi öncelik ve nispeten Osmanlı devlet adamlığı tecrübesi göz önüne alındığında Hayreddin Paşa'ya ait oluşunda şüphe gözükmemektedir.

⁴³ Sultan II. Abdülhamit'e sunulan lâyihalar hakkında bkz. Mustafa Oğuz, *II. Abdülhamid'e Sunulan Lâyihalar*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2007, s. 25 vd.

⁴⁴ Geniş bilgi için bkz. Ayhan Ceylan, "Tunuslu Islâhatçılar ve Yeni Osmanlılar Hareketinde Anayasacılık", *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XIV, S. 1-2, Ayır Basım, Haziran 2010, Erzincan, s. 29-45.

Hatta Hayreddin Paşa üçüncü lâyihadaki görüşleri nedeniyle Muhammed Bayram gibi, fakat ondan daha önceki bir zamanda tenkit de edilmiştir⁴⁵. O zaman şu soru akla gelmektedir: Muhammed Bayram, Hayreddin Paşa'nın padişaha lâyiha ile sunduğu görüşlerin neredeyse tamamen aynısını kendisinden sonraki bir zamanda yine lâyiha şeklinde padişaha niçin sunma gereği duymuştur? Bu soruya kesin cevap verebilecek bir bilgi elimizde bulunmamaktadır. Bu birlikteliği Muhammed Bayram'ın ortak fikirler paylaştığı dostu Hayreddin Paşa'ya özellikle bir din âlimi olarak şerî esaslara dayandırarak verdiği fikrî ve sadrazamlıktan ayrıldığı bir ortamda manevî bir destek olarak değerlendirmek mümkündür.

Sonuç olarak bu çalışmada, muhtevası verilen Muhammed Bayram'ın Mülâhazât-ı Siyâsiyye'deki düşüncelerinin kaynağının Hayreddin Paşa'ya ait olduğu tespit edilmiş olup, esasen Hayreddin Paşa'ya ait olan lâyihadaki düşüncelerin değerlendirmesinin Hayreddin Paşa ile ilgili bir çalışmada ele alınması daha doğru olacaktır.

Kaynakça

- BOA, HR.TO., 381/45, 14 Safer 1297.
 BOA, İ.DH., 878/70021, 25 Rebiülahir 1300.
 BOA, İ.MTZ.(05), 30/1677, 3 Ramazan 1315.
 BOA, MF.MKT., 384/56, 7 Ramazan 1315.
 BOA, Y.A.HUS.,180/79, 14 Rebiülevvel 1302.
 BOA, Y.A.HUS.,180/118, 24 Rebiülevvel 1302.
 Abdülcelil, Munsıf b,-Ümran, Kemal, *Muhammed Bayram el-Hâmis Bibliyografya Tahliyye maa Selase Resâil Nâdire*, Tunis: Beytü'l-Hikme, 1989.
 Bedrî, Mustafa, *er-Rü'yetü's-Siyâsiyye min Hilâli Risâleteyi Muhammed Bayram el-Hâmis ve Mustafa Fâzıl Bâşâ*, Tunis : Dârü't-Tunisiyye, 1993.
 Ceylan, Ayhan, "Tunuslu Islâhatçılar ve Yeni Osmanlılar Hareketinde Anayasacılık", *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XIV, S. 1-2, Ayrı Basım, Haziran 2010, Erzincan, s. 29-45.
 Çetin, Atillâ, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, 2. Baskı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
 Çetin, Atilla, "Muhammed Bayram", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 30, İstanbul 2005.
 İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, İstanbul:Ircica, 2006.
 Kâsimî, Fethî, *eş-Şeyh Muhammed Bayram el-Hâmis Hayatuhu ve Fikruhu'l-İslâhî*, Tunis:Beytü'l-Hikme, 1990.
 Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, 2. Baskı, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1998.
 Muhammed Bayram Hâmis, *Mülâhazât-ı Siyâsiyye*, ç.y., Mısır 1315.
 Muhammed Bayram el-Hâmis, *Safvetü'l-İ'tibar bi-Müstevdei'l-Emsâr ve'l-Aktâr, I-VI, et-Tabatü's-sâniye*, Tunis: Beytü'l-Hikme, 1999.
 Oğuz, Mustafa, *II. Abdülhamid'e Sunulan Lâyihalar*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2007.
 Sûlî, Ali es-, *ed-Din ve'd-Devle ve'l-Müctema fi Mevâkifi ve Âsâri Muhammed Bayram el-Hâmis*, Suriye: Dârü't-Taliati'l-Cedide, 2003.

⁴⁵ Çetin, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, s. 400-404.

